

καὶ ἔστιν ὄρος ὀψηλόν, ἐπονομαζόμενον *Μαραθκέν*. ἐν ᾧ καὶ ἡ κίθωτος τοῦ Νῶε ἐπι-
 φερομένη τοῖς ὕδασι προσέκρουσεν εἰς τὴν
 κορυφὴν τοῦ ὄρους καὶ ἔστιν τοῦτο γωαστὸν
 πάσι τοῖς τῶν ἐκείσε μερῶν μέχρι τῆς σήμερον.
 Das Gebirge Marathken, das nach G. HOFF-
 MANN und NOLDEKE seinen Namen von einem
 dortigen Kloster des *Mār aḥqen* hat, stritt also
 mit andern Gebirgen um die Ehre, dass auf
 ihm die Arche stehen geblieben sei¹. Später
 heisst dieses Gebirge bei den Armeniern
Marat' (gen. *Marat'u*), woraus die Kurden
Mallato gemacht haben. Vgl. Thomas Mecobe-
 ci, S. 23, ed. Šahnazarean, Paris 1860, und
 GELZER, Georgius Cyprius, p. 48, 170. Es ist
 der heutige, reichlich 3000 Meter hohe Mal-
 lato-Dagh², auf welchem einer der Hauptzu-
 flüsse des Batman-su, der Bogĭan-çai oder
 Tınggert-çai, entspringt³, der unterhalb der
 Vereinigung des Lige-çai und Chulp-su von
 links in den nun Batman-su genannten Fluss
 mündet⁴.

(Fortsetzung folgt.) Dr. Jos. Marquart

Մ Ա Ց Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ն Կ Ա Տ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Փ Ը Ի Ծ Ո Ս Ի Պ Ը Մ Ր Ի Թ Ե Ա Ն Վ Ե Ր Ը Բ Ե Բ Ե Ա Ն *

Ա.

Հ. Աղեքսանդր Մասիկեան «Ամանուր կամ
 կնդ-Սերիս», Գնահան Ռուսոմասիոսթիև, և,
 Վիեննա 1913:

«Ազգային Մասենդարանի» այս 70րդ
 հատորն իր հարուստ բովանդակութեամբ մի
 գեղեցիկ պանորամա է ներկայացնում այն բոլոր

¹ TOMASCHKE, Sasun, S. 17, verlegt das Ge-
 birge *Maθρακέν* völlig willkürlich in den *Ėabal Ėud*.

² [Nach dem neuen STIEGLER, wo der Name
Moleto Dagh geschrieben ist, 3505 Meter. Korrektur-
 satz.]

³ Vgl. W. BELOK, Zeitschr. für Ethnologie,
 Bd. XXXI, 1699, S. 249, 259, 261.

⁴ Տնորհակալ նրա Գր. Տէր-Պողոսեանի, որ վո-
 իանակ համեստ մատնահասականի ընդարձակ ու-

ծանր խնդիրների, որոնք անխուսափելիորեն
 հանդես են գալիս Փաւստոսի եւ Նարինացու
 մասենագրութեամբ զազդող իւրաքանչիւր մի
 բանասէրի. խնդիրներ, որոնք երկու ասանակի
 շափ ազգային եւ եւրոպացի բանասէրների
 յայտանծ կարծիքներից յետոյ դարձեալ Ֆեում
 են անլուծելի, եւ որոնց մասին սակայն Հ. Աղ.
 Մասիկեան աներկղէմի կարծիք է յայտնել եւ
 վճիռ արձակել: Չը նայած որ այդ վերջին հան-
 գամներով եւս առանել հետաքրքրական են
 դառնում Հ. Աղ. Մասիկեանի հիւլքերն ու բա-
 նավարութեան ընթացքը, սակայն մենք կը հա-
 մառօտանք նոցա, նկատելով՝ որ ՀԱԻ ԸՆԹԵՐԿՈՂ-
 ներին ծանօթ են նորա, եւ ապա մեր կարծիքը
 կը յայտնենք նրանց մասին:

Կեղծ-Սերիսի ո՛վ լինելը որոշելու համար,
 հեղինակը կանխաւ էլ]—9 յիշում է խնդրի
 նախորդ գրականութիւնը եւ ապա յայտարա-
 րում, որ ինքը պիտի ապացուցանէ, «որ Ամա-
 նուսի ինչ ինչ հասուածները, որոնք գրքին
 հաղիւ կէտը կը գրուեն, հաստկոտորներ են
 Ե. Գարու մէջ գրուած Հայոց նահանգան պատ-
 մութեան մը, որուն հեղինակն է ինքնին իսկ
 Փաւստոս, (էջ 9): Այս նպատակին հասնելու
 համար հեղինակը պարտաւորուած է զգում
 ապացուցանել նախ՝ որ Փաւստոս գրել է ընդհ-
 ղեղից մինչեւ Բրիտանո մի նահանգան պատմու-
 թիւն ոչ—հայերէն լեզուով եւ առ այդ հիւլք է
 ծառայեցնում այն մեկնութիւնը, որ նա առիւս
 է Փաւստոսի Գ. գլորութեան Ա. գլխին՝ յետոյ
 Պրոկոպիոսի եւ Ղազար Փարպեցու յիշած
 «Պատմութիւն Հայոց», գիրքը համարում է
 Փաւստոսի այսօրուայ պատմութեան հեղինակի
 կրտսւած մի ուրոյն երկը եւ վերջում առաջա-
 դրում է Պրոկոպիոսի Ա. եւ Գ. գրքերից Հայոց

սոււնասիրութիւն մը նուիրած է մեր փոքրիկ աշխա-
 տութեան. եւ ուրախ ենք որ զայն յրատարակելու
 պատիւն ալ մենք կ'ունենանք: Ի Տարէ՛ ինչպէս ըն-
 թեցորոջ պիտի տեսնէ, Պր. յօդուածագիրը Ամանուրի
 խնդրին մէջ մեր ծախին վնայ նոց մը ի անը-
 ցելէր, մանաւանդ թէ իրողութիւնը զմզ զմայտ
 ղիմաց կանոնած է: Սակայն այս ալ ուրախաւ է, վասն
 զի համոզուած ենք, որ իրի մը ջնամտութիւնը շատ
 անգամ ի յայտ կու գայ անի ընդդիմախօսութիւններով
 քան երկախածից օրամատնութիւններով կա՛մ ար-
 տաքին ղուտափնջնով:

Ամանուրի խնդրը հայ մատնագրութեան ամե-
 նակարեւոր նաքցերն մէկն է, որուն լուծումը կը նե-
 տաքրքի անշուշտ բոլոր հայ բանասէրները. եւ մերք՝ որ
 այսպիսի խնդրոյ մը մէջ ընդդիմախօսութեան մը ինք-
 նապաշտպանութեան կը հրահրուիք. սիրով յանձն
 կ'անունք նրած հրաւերը, քայք նախ Պր. Եղուածա-
 գիրը կանք:

Հ. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

վերաբերեալ երկու հասուած՝ վերջինն իբր փաւստոսի նախնական պատմութեան փշուրը: Գրքի այս մասը եական նշանակութիւն է ունեցել Տեղինակի համար, որովհետեւ Անանունի Ա. հասուածի (= Սերէոս Ա. Գար.) մեծագոյն մասը Տեղինակը համարում է փաւստոսի նախնական պատմութեան Տնայորդը եւ ապա նաեւ որոշում է այդ պատմութեան պակասող մասերը (էջ 66—70)՝ հիմնուած փաւստոսի Գ. դար. Ա. գլխի մեկնութեան վրայ, որին մեք համակարծիք չենք:

Այնուհետեւ մի նախնական Հայոց Պատմութիւն փաւստոսին վերագրելուց յետոյ՝ Տեղինակն անցնում է իր բուն խնդրին — ապացուցանելու որ փաւստոս եւ Անանուն նոյն հեղինակներն են՝ այն տարբերութեամբ, որ փաւստոս Տնայեւ է առանց եղման, իսկ Անանուն խմբագրուած եւ այսօրուայ Սերէոսի Ա—Բ, դպրութեան ձեւն է ստացած: Առաջ իւր գրքի մէջ որոշուած են Անանունի ոսկեգարեան եւ ցեխագարեան հասուածները (էջ 28—38) եւ ապա ցուցակագրուած են բառերի, ստութեան եւ ոճերի զուգակցութեան 29 դեպք Անանունի ոսկեգարեան հասուածներից եւ փաւստոսի պատմութիւնից: Այս մասում Տեղինակն արգարացիօրէն մերժել է Սո. Մալխասեանի եւ Գր. Խալաթեանի նպասակաւոր եղբակցութիւնները Անանունի լեզուի մասին (էջ 38—46): Բացի լեզուագիտական հանդիպումից, Տեղինակը յաջողութեամբ յիշում է մի քանի պատմական զուգահիսութիւններ եւս Անանունից եւ փաւստոսից, միանգամայն որոշելով Մամիկանեան եւ Բազարուտի նախարարութիւնների նկատմամբ փաւստոսի եւ Խորենացու գիրքը (էջ 46—61): Հեղինակի աշխատութեան այս մասը ամենից յաջող ընթացք եւ նշանակութիւն ունի, բայց — պայմանով, որ բաժանուի այդ մասից նրա սխալ եղբակցութիւնը: Լեռնաքիտական եւ պատմական զուգահիսութեան զեպքերը, ինչպէս կը տեսնենք ներքեւում, ուրիշ եղբակցութեան են ծառայում՝ քան Տեղինակին այդ թուացել է:

Այնուհետեւ հիմնուած Անանունի եւ փաւստոսի զուգահիսութիւնների վրայ, Տեղինակը գրում է էջ 61. «Անանունի խնդիրը՝ այլ եւս լուծուած է. եւ անոր հետ եթէ չենք սխալիր, լուծուած է միանգամայն Խորենացուց գլխաւոր աղբեր խնդիրը: Խորենացուց՝ Մարարաս կատինա, ն փաւստոս է, որուն հետ սակայն վարուած է այնպէս, ինչպէս անոր

Բ. պատմութեան հետ (= արդէ փաւստոս Գ.—Ջ դար.) սարիօրէն կապուած է, բայց սարուկ չնկատուելու վրայէն, մանաւանդ թէ ինքն իրեն շատ աւելի մեծ Տեղինակութիւն մը տաւու նշանաբէն, փաւստոսէն պատմութեան միջոց աշխարհած եւ կամ Թ. Գրչեաշխանի լեզուա խոսելով՝ «խորդախած է, իսկ Անանունի աղբերն է փաւստոսի նախնական պատմութիւնը = Պրոկոպիոսի եւ Ղազարի Պատմութիւն Հայոցը = Խորենացու Մարարաս կատինա: Գլխաւոր հարցի հետ նուազ կապուած երկու մանրամասնութեան յիշատակութեամբ՝ Մարարաս Մծուրնացու եւ փաւստոսի նախնական պատմութեան վերաբերեալ՝ վերջնում է Տեղինակի աշխատութիւնը (էջ 60—71), ուր երկու ապագիտների եւ երկու ձեռագրերի ընդամենը 98 տարբերութեամբ հանդէս է բերած գրքի ծայրում՝ փաւստոսի Ա Պատմութեան հասակոտորները, Անանունի ոսկեգարեան հասուածները (էջ 71—91):

Այս բոլոր ժամանակ Տեղինակը մերթ արծարծել եւ մերթ լուծել է հետեւեալ գլխաւոր խնդիրները՝ փաւստոսի ժամանակը, լեզուն, ազգը, աղբերները, պատմութեան բաժանուածները, Երրորդ դպրութեան առաջին գլխի եւ յառաջադանի համեմատութիւնը, ինչո՞ւ է կոչուած առաջին դպրութիւնը երրորդ եւ սկիզբն, փաւստոս գրել է նախնական պատմութիւն, Արարաս թէ Մարարաց, Մամուսն, արդէ պատմութիւնը եւ Պրոկոպիոսի ու Ղազարի Հայոց պատմութիւնը մի Տեղինակի աշխատութիւնն է. փաւստոս օգտուել է Մարարասից, Բարդեճանից եւ Արիիկանոսից, Նախնական պատմութիւնը Ղազար փարպեցին չի տեսնէ: Նախնական պատմութեան վրայից չէ՞ դարում մի տոյսս անձն խմբագրել է արդէ Անանունը եւ կցել է Սերէոսի պատմութեան: Նախնական Պատմութիւնից թե՞ դարում կեղծ-Խորենացին օգտուել է, բայց նրա Տեղինակին՝ փաւստոսին յիշելու փոխարէն՝ փաւստոսի աղբերներն է յիշել իբր իր անմիջական գրագարան: Այս բոլոր ծանրակշիռ խնդիրների լուծումը յաճախ Տեղինակն առաջարկում է առանց վերապահութեան, վճռականօրէն, մէն մին խնդրին վերաբերող գրականութեան քննութեան հետ միասին, կցուած փաւստոսի եւ Անանունի տեղեակ լեզուագիտական եւ պատմական համեմատութեան — ընդ ամենը 70 էջի մէջ, ուր՝ նկատենք միայն՝ թուել կարելի էր, ի հարկէ, այլ ոչ սպաւել նոցա:

Ք.

Փառաստոի Գ. պարոմիան II. գրուիւք:

Փառաստոի խնդրի մինչեւ այժմ գլխիվայր դրուած լինելով այդ խնդրը տուժել է շարու- շար կերպով. մինչդեռ փառաստոի անձն ու գարը ճանաչել կարող ենք մեզք միայն իր պատմու- թեան տեկտը ճանաչելուց յետոյ, ընդհակա- ուսին քննադատներն առեանց այդ տեկտի կան- խապէս սուղուժեան նրա հատուածները հիմք են դարձնում իրենց եզրակացութիւնների հա- մար ոչ միայն փառաստոի այլ նաեւ Անանունի եւ խորենացու մի լինին ու նրանց հետ կապուած խնդրները որոշելու համար: Դեռ աւելին կայ. մեզ հետ միասին ուրիշներն եւս նկատել են որ փառաստոի պատմութիւնը յետին դարերում խմբագրութեան է ենթարկուել, բայց այնու- ամենայնիւ այդ եղծուած գրութեամբ իսկ փառաստոի պատմութիւնը Հ. Մատիկեանին ըն- ձեռել է ցուցուած այն մասին, իբր թէ փառա- ստո նախագրաստեանկան շրջանի մասին պատ- մական մի երկ է գրել, եւ հակառակի պէս ցու- ցուած ընձեռել է այն հատուածը, որը հէնց արդիւիք է յետին խմբագրութեան: Այդպէս է փառաստոի Գ. դպրութեան Ա. գլուխը, որը ու- րիշներն նման Հ. Մատիկեանի կուռան է դարձրել իր այնքան յաջող զուգորդութիւն- ներից անպատճառ եզրակացութիւն ստանալու համար: Այստեղ պարզելով այդ գլխի բուն արժեքը, երեւան բերած կը լինենք նաեւ ամ- բողջ փառաստոի խմբագրուած ու մայլուած լինելն ու Հ. դարերում՝ այնքան այդ պիւլիւրը նշանակալից Փ ա բ Ր Ի կ ս ո թ ի ն է: Իսկ Անա- նունի կամ Անդի-Սերէոսի, հաւասարապէս նաեւ խորենացու, Եղիշէի եւ Ղազարի խմբա- գրութիւնները՝ անբաժան փառաստոի խմբա- գրութիւնից՝ երեւան կը գան այն ժամանակ միայն, երբ պատմութի՛ փառաստոի խմբագրու-

թեան պատմութիւնը՝ իր բոլոր մանրամասնու- թեամբ:

Չը նայած որ հեղինակը փառաստոի մասին իր վերջնական կարծիքը չի արտայայտել եւ մտադիր է նրան դառնուր ուրիշ անգամ (էջ 28), այնու ամենայնիւ Գ. դպր. Ա. գլխին նա եական նշանակութիւն եւ ուրոյն տեղ է տուել իր գրքի մէջ. թարգմանել, մեկնել եւ հիմնա- բար է դարձրել այն մտքով, թէ փառաստո յայտնում է նրա մէջ որ ինքը նախագրիտու- նէական շրջանը պատմել է առաջուց: Իսկ մեզ թուում է, որ այդ գլուխը հէնց յետնագարեան խմբագրողի գործն է: Եւ ահա ինչպէս:

ԱՌԱՋԻՆ. փառաստոի պատմութիւնը Եր- բորդ Դպրութիւնով սկսուելու առիթով՝ Հ. Մատիկեանը ենթագրում է, որ առաջին գլխի հեղինակը գրել է առաջին պատմութիւն, որ կորուստ է եւ վերջին պատմութիւն, որը մեզ հասած Գ.—Չ. դպրութիւններն են: Երկու պատմական շրջանները շարունակութիւն չը կազ- մելով, եւ իրարից բաժանուած լինելով մի ան- ջըպետով, որը ուրիշները պատմել էին հեղինակ- ւից առաջ, վերջինս վճռեց այդ շրջանի պատ- մական գրքերը երկրորդ կողմէ: Ուրեմն՝ իբր թէ հեղինակի յիշած «առաջին, միջին եւ վերջին պատմութիւնները» պէտք է հասկանալ առա- ջին, երկրորդ եւ երրորդ դպրութիւն: Մենք տեսնենք միայն «երկրորդ դպրութեան» խնը- դիրն առ այժմ. նախ՝ անմական եւ անտուր մատենագրական ձեւ է այն, ինչ որ մեզք չենք անում եւ մեզից առաջ էլ չեն արել, բայց կարծում ենք թէ «փառաստ» արել է. արագ- րեւ՝ երբ է տեսնուած, որ մի հեղինակի կողմից մուծանի, վերջին մասերն աւելի ցոյց տայ քան նախորդ մասերն են, օտարների՝ «այլոց», գրած գրքերը իր «դպրութիւններին» երկրորդը հա- մար եւ առաջին մասից յետոյ շարունակու- թիւնը երրորդ անուան է եւ ոչ թէ երկրորդ: Պատահում է, որ մի հեղինակ ընդհանուր վեր- նագրի տակ այլեւայլ շրջաններ է պատմում, բայց չի պատահում, եւ չի կարող պատահել, որ նա ուրիշը անկախօրէն հրատարակած Կիրքը իր հատորներից մեկը համարի: Անհնար է օրի-

1 Այսպիսի մի արխաութիւն մեք խոստացել ենք հրատարակել (Ազգ. Մատեն. ԸԸ, էջ 8). այս անգամ մեկնանք կրկնելով մեք մեք այնու ամենայնիւ պարտա- ըրուած մեք զուգում չուտով կատարել մեր իօքը երկու պատմաւով: Անշտապօղի, լարի եւ Ենքսըզուլ սուղու- թեան կարեւորութիւնը, որ պահանջուում է այդ խնդրում, մեզ թուլ էն տալիս մի շատ անպատ մատենագրական «նո- հանորի, հարցը թմբակահարել. Օրինակ՝ թէ մընա փառա- ստոի մեծ մի գլուխը պահանջում է զգույլ ընթերցումը եւ բովանդակում է իր մէջ հարցասիրական բազմակողմանի կէտեր եղծման եւ այլաբան նկատման, ուրեմն եւ թէ որքան իրաւունք ունենը մեք չը չանալուր — դրան վկայ թմբ ցլխի այն հարցերի շարքը, որոնք մեք յարուցումու՛ կողմակի ստիպանանքներն: Այդպէս ի տեղեկութիւն մեր այն բարեկամներն, որոնք թանաւոր եւ գրաւոր հարցու- նելով մեք դիմել են մեր խոստման առիթով:

սխալ, շրուած, գլխիվայր ընթացքի ընդհին անցել են առանց յարցանելու: Երկրորդ պատճառը մեր իսկպէս անպարպ լինելն է: զատելը, տեղադրելը եւ անձնական հօգտերը ստիպում են շատ քիչ ժամանակ յարկալի կողմակի ստիպանանքներն: Այդպէս ի տեղեկութիւն մեր այն բարեկամներն, որոնք թանաւոր եւ գրաւոր հարցու- նելով մեք դիմել են մեր խոստման առիթով:

նակ՝ որ Էջմիածնի հրատարակիչները «Պատմագիրք Հայոցի», երկրորդ հատորը առանց հրատարակելու, երրորդի սկզբում յայտարարին թէ իրենք երկրորդ հատոր համարում են Ազատագրելու կրկնագրի Վիեննական հրատարակուածինը: Պէտք է չմոռանալ նաև որ «այլոց», գրած մատենները շատ էին ևւ բոլորը կոչել մի հատորով՝ «Երկրորդ», դպրութիւն անհնար բան է. այլև, որ «այլոց» աշխատութիւնները «Բիւզնդարան», անուան սակ չէին դրուած, իրենց ճակատին «Երկրորդ», չէզոք բառը մի ծանօթութեամբ հանդերձ շունէին: Մի խօսքով բռնագրօսի մեկնութեամբ քննադատները փորձում են մեկնել արդի պատմութեան սկիզբը երրորդ դպրութիւնով կնքուելու երկուսնէ: Այդպիսի բռնագրօսի մեկնութիւնները հայագիր են նկատուել որ փաւստոսի պատմութիւնը բնագրի մէջ սկսուում էր արդի Չորրորդ դպրութիւնից ևւ իսկոյն կը տեսնենք թէ ինչպէս.

ԵՐԿՐՈՐԴ. վաղուց յայտնի է Ղազարի

սեղեկութիւնը փաւստոսի չորրորդ դպրութեան 15րդ գլխի մասին ստղծող — ըստ գրեւոր (գրեցեւոր) ի պատմութեան երկրորդումն, ի ճառին հնգեասաներորդի (Պատմագիրք Հայոց, Ղազար փարպեցի, էջ 25): Եւ քննադատները մինչև այսօր կարծել են որ Ղազարի ձեռքին փաւստոսի պատմութեան մասերը կրուած էին ա, բ, գ, դ, փոխանակ այսօրուայ գ, դ, ե, զ: Այս սխալ հասկացողութիւն է, ճիշդը յետոյ. բայց չ. Մատիկեան՝ ճիշդը չը գտած, սխալն էլ չը կարողանալով հերքել՝ ինքնահերքման մէջ է ընկել. մի անգամ նա գրում է՝ որովհետև փարպեցին փաւստոսի Գ. դպրութիւնը Բ. պատմութիւն կ'անուանէ, սակեց փաւստոսի Գ. գպրութեան Ա. պատմութիւն իրած ըլլալը չէ հետեւիք (էջ 26), այլ այն՝ որ փարպեցին անձեռն է եղել փաւստոսի պատմութեան ևւ նրա այդ սեղեկութիւնը անվտանգէր է « փարպեցին փաւստոսի ոչ անձին ևւ ոչ իսկ գրութեան վրայ իրական ծանօթութիւն ունի, լոկ ենթադրութեան անդին չեն անցիր » (էջ 26): Այս սակայն ինքնահերքումն է, 26րդ էջում ասուած է ուղիղ հակառակը՝ Գրական ուրիշ զօրաւոր ապացոյց մ'ալ ունիք. փարպեցոյ արժանահաս վկայութեան համաձայն փաւստոսի պատմութիւնը ի գարուն մէջ կ'անուանուի Հայոց Պատմութիւն: Փարպեցոյ այս վկայութեամբը ոչ միայն Պրոկոպիոսի հատաններուն աղբեր նշմութիւնը կը հաստատուի եւայլն:

Մեր ծանօթութիւնը փարպեցու խմբագրութեան մասին յայտնի է «Ազգ. Մատեն», Ա, էջ 98—101) այստեղ այսքանը պիտի աւելացնենք սակայն, որ փարպեցուն քննադատները սխալ են հասկանում. փարպեցին խոսում է իր տերմինով, իսկ քննադատները նրան մեկնում են իրենց տերմիններով: Փարպեցին յառաջարանի մէջ « Գիրք Գրիգորիսին », անուանում է Առաջին Պատմութիւն, փաւստոսի «Պատմութիւն Հայոցը», անուանում է Երկրորդ Պատմութիւն, վերջապէս իր աշխատութիւնը իրեն նախորդների շարունակութիւնը անուանում է «Երրորդ Պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարագրել սկարութեանս մերում», Ուրեմն՝ Ղազարի էջ 25 խօսքերը ըստ գրեւորն է Պատմութեան երկրորդումն, ի ճառին հնգեասաներորդի նշմարուում են Ղազարի տերմինովսով « ըստ գրեւորն ի գիրս Պատմութեան փաւստոսի, ի ճառին հնգեասաներորդի »: քննադատների աչքում « Գպրութիւն », ևւ « Պատմութիւն », տերմինները միացել են, մինչդեռ Ղազարի համար թէ յառաջարանում ևւ թէ պատմութեան ընթացքում միակ երկրորդ պատմութիւն գոյութիւն ունի ի դէմս փաւստոսի աշխատութեան, ևւ ոչ թէ այդ աշխատութեան մի մասի: Այդ այնքան պարզ խնդիր է, որքան անիմաստ է դրա հակառակը. ևւ արդարեւ ինչ նշանակութիւն ունի այն կրուումը որը քննադատներն են հասկացել. որ հեղինակը կ'ասի — Այս ինչ ղեպքը նկարագրուած է երկրորդ մասի 15րդ գլխում, առանց բացատրելու թէ այդ ինչ մաս է կամ ինչի մաս է, այլ սոսկ միայն հանելուկային ձեւով: Ընդհանուր մի անգամ Ղազար յայտնելով յառաջարանի մէջ, որ ինքը երկրորդ պատմութիւնը համարում է փաւստոսի աշխատութիւնը, շարունակութեան մէջ իրական իտւստիում է կրկնութիւնից ևւ հեղինակի անունը ստույգ՝ թերեւս նրա անբարեհամբաւութեան նկատմով, ևւ յիշում է նրան «Երկրորդ Պատմութիւն», տերմինով:

Բայց կարեւորը այդ մեկնութիւնը չէ, այլ հետեւանքը, այսինքն՝ այն, ինչ որ երկար պատմելու նիւթ ունի. այդ մեկնութիւնից հետեւում է որ փաւստոսի բնագիրը Ղազարի ժամանակ սկսուում էր գլուխներ թափախուած ևւ արդի չորրորդ դպրութեան սկզբից միասին: Ուրիշ խօսքով արդի փաւստոսի մէջ յարդարուած են երրորդ Գպրութիւնը ևւ բաժանումները, ի

Թիւս այն յարգարուձեւերի, որոնց հետեւանքով ստացուած է Խոստաբանութիւն նախագիտելի», Զ. դպրութիւն եւայլն («Ազգ. Մատեն.», 12): Մի հանգամանք սակայն պէտք է չը մոռանալ. Ղազար սովորական ընթերցանութեան գրքերը սուրբ գրքից կտրաբերուած է՝ առաջինները «գրեան», իսկ երկրորդը՝ «գիրք» կոչելով. «Ձի անգամ եւ զՏոռոմ գրեանդ ոչ ետուն զկնի իմ». «զգրեանն նորա առ անգիտութեան փաթեալ ի կէս կոչելին». «իմ ... կարգացեալ զգիրս արանց սրբոց», «զատղոսն Գաւթի պաշտել միայն պիտոյ է ի ժամուն անսխալ, եւ ոչ միշտ զգիրսն ի ձեռին ունելով՝ խօսել զայլայլս իրելու զբանգագուշեայս: Իսկ մեր երանելի վարդապետին զամենայն զկատարական եկեղեցացոյ երեսց եւ չորիցս առուցանող մեզ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած գրոցն...» Իսկ այժմ յուրովք է ինքը մտտողաց՝ եւ զանուանս անգամ եւ կամ զբանտութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրեանց հազիւ կարեն գիտել (Թուղթ Ղազարայ փարպեցոյ...): Ինչ վերաբերում է Հայոց պատմական գրքերին՝ Ղազար յիշում է կամ հեղինակի անունով եւ կամ գրքի անունով, եթէ յատուկ անուն ունի գիրքը. այսպէս նա յամառ Գիրք Գրիգորի է անուանում Ագաթանգեղոսի երկը եւ՝ «Գատմութիւն նահատակին Գրիգորի», «կարգացեալ տկարամտութեանս ինչ գիրս արանց սրբոց... եւ զմերոյն առաքելանման նահատակին Գրիգորի» (Թուղթ Ղազարայ փարպեցոյ): Իսկ փառաստոսի պատմութիւնը, որ յատուկ անուն չունի, ինչպէս եւ հէկնց իրա՝ Ղազարի երկը նոյնպէս յատուկ անուն չունենալով՝ կոչուած են՝ «Երկրորդ Գատմութիւն» (էջ 25) եւ՝ «Երրորդ Գատմութիւն», էջ 186: Աւելի ուշագրութեան արժանի է այս վերջին կոչումը, որը միջնադարեան մի անյայտ վարդապետի գրած եւ Ղազարի թղթին կցած յառաջաբանի վերջում է գտնուում՝ «Դասն որոյ եւ զերրորդ Գատմութիւնս Հայոց երանելի իմ Ղազար պատմագրեաց. ընդ նմին գրեցաք եւ զԹուղթս» (նոյն) որից պարզ նկատելի է, որ միջին դարերում եւս փառաստոսի երկրորդ Գատմութիւն, իսկ Ղազարին երրորդ Գատմութիւն կոչելը ընդունուած էր Ղազարի յառաջաբանի տերմինաբանի հիմամբ: Փառաստոսի Գատմութիւնը երկրորդ Գատմութիւն անունով ստիպուած էին յիշել, որովհետեւ փառաստոսի աշխատութեան բուն անունը՝ «Հայոց Գատմութիւն», շատ ընդհանուր կոչումն է, իսկ Ղազարի Գատմութիւնը երրորդ անուանելու պատճառը նիւ-

թերի բազմաստեանութիւնն էր. Գիր եւ Դպրութիւն (Ա. դրուագ), առաջին եւ երրորդ կրօն. պատերազմները (Բ եւ Գ դրուագներ): Այս կրօնհանուր անունն ու բազմապիսի բովանդակութիւնը ուրիշ անգամ խոսասփելով յիշելուց, Ղազար ըստ հանոյս գրում է կաթողիկոսների անունը. այսպէս Առաջին, երկրորդ եւ երրորդ պատմութիւններ, կամ Գիրք Գրիգորի եւ Գատմութիւն Հայոց եւ կամ Ագաթանգեղոսի, փառաստոսի եւ Ղազարի գրքեր ասելու փոխարեն, իմաստը խօսքի մէջ շքեում է Ղազար եւ անուանում Գրիգոր նահատակի Գատմութիւն, սուրբ Ներսէս եւ Սահակ կաթողիկոսների անէնք ու տեսիլ. — Մոլոսէսին, Տէրին, Խոսրովիկ Թարգմանչին եւ Արարհամ եպիսկոպոսին, իբրեւ ժամանակակիցների, հաշտուելը լինելուց յետոյ, Ղազար գրում է. «Եւ այք այսպէս թշնամանեալք եւ հայհայանօք հալածեալք, ոչ յերեկոյս ինչ ժամանակաց զըուցարամք յումիք համբաւուց ծանուցումք, ոչ առ մեզ իսկ եւ ի մերում ժամանակի եղեալ անտաք զայս աննայն: Իսկ զյառաջագոյն գրելոց սուրբ արանց, զորս ի պատմութեան նահատակին Գրիգորի գրոյմեալ յիշատակէ, զինչ եւս ասացից, զարդար եւ զարժատանաւոր բարեպաշտ կաթողիկոսն՝ զըբբոյն Ներսիսի, եւ զիրօնաւոր առաքինւոյն եւ զմե լուսաւորչն Հայոց՝ զտեր Սահակոյ, եւ զայլոց բազմաց, որոց ոչ բացեալ ի բարեբան զերանս իւրեանց ի վերայ աշխարհիս այսորիկ՝ վախճանեցան» (Թուղթ Ղազարայ... ib. 203), ուր ակնարկուած են լուսաւորչի եւ Սահակի տեսիլների այնքը եւ Ներսիսի անէնքը, յայտնի Ագաթանգեղոսից, Ղազարից եւ փառաստոսից: Տերմինաբանի դէմ տոյնանման մեղադրանք մի ուրիշ օրինակ տեսանք արդէն փառաստոսի Գ. դպրութեան առաջին գլխի առիթով, ուր հեղինակն առաջին, միջին եւ վերջին է պատմութիւն որոշումները բնագրաններն ու Հ. Մատիկեան գործընդ են ու հասկացել իբր առաջին, երկրորդ եւ երրորդ դպրութիւն:

ԵՐԻՐԻԳ. Փառաստոսի Գատմութեան խմբագրուելն ու Արդի երրորդ դպրութեան յետագայ շքաններում կազմուելն երեւում է նաեւ մեծ չափերով երրորդ դպրութեան առաջին գլխից, որը հետեւեալ պատճառներով Ղազարի օրինակի մէջ չի եղել եւ Ղազար չի կարգացել այն: Այդ գլխի մէջ հեղինակն իր գործը երրորդ = վերջին Գատմութիւն է կոչում կամ

աւելի ճիշդը՝ վերջին շրջանի պատմութիւն, իթէ այդ Ղազար իմանար, նա իր պատմութիւնը, որը Փաւստոսի շարունակութիւնն է, ոչ չէ երրորդ, այլ չորրորդ պատմութիւն կ'առնուներ: Աստ այդմ՝ Փաւստոսին Ղազար համարում է երկրորդ պատմութիւն կամ երկրորդ շրջանի պատմիչ եւ հասարակական Փաւստոսը երրորդ = միջին պատմութիւն կամ միջին շրջանի պատմիչներ համարում է իր նախորդ մի շարք պատմիչներին, որոնց անունը նա չի յիշում: Այլ բաւականանում է գրելով «ի ձեռն այլոց գրեցան», Բացի այդ՝ Ղազարին յայտնի է մի աղքատ պատմական գրականութիւն Գիրք Գրիգորիոսի եւ Պատմութիւն Հայոց Փաւստոսի, որոնց շարունակողն է ինքը, ընդհանրապէս Ղազարի նախորդ Փաւստոս Գ. գպրութեանն Առաջին գլխի մէջ յայտնում է որ քացի յիշածներից հարուստ պատմական մի գրականութիւն կար իրենից առաջ: Ղազար ահա այդ պատճառներով չէր ստեղ այդ առաջին գլուխը, երբ գրում էր սակ Գիրք Գրիգորիոսի եւ Պատմութիւն Հայոցի մասին իր յառաջաբանում: Ուրիշ անգամ մենք բացատրել ենք որ Ղազարի պատմութիւնն ու յառաջաբանը խմբագրուած են եւ յառկա տարեա յառաջաբանի մէջ անուրանալի է երկու պարբերի ներկայութիւնը («Ազգ. Մատեն»,) ԼԷ, էջ 98 — 101.) նոյնը մենք առիթ կ'ունենանք նոր հիմքերով հաստատելու արդ՝ Փաւստոսի առաջին գլխի առիթով նկատի պիտի ունենալ Ղազարի յառաջաբանի հնագոյն հեղինակին, նրան՝ որը արդի Ազգածանգեղոսի փոխարէն յիշում է Գիրք Գրիգորիոսի եւ Բիւզանդարանի փոխարէն Պատմութիւն Հայոց եւ որը իր ձեռքին ունէր Փաւստոսի «Պատմութիւն Հայոցը», իրեւ երկրորդ պատմութիւն այն կերպարանով, ինչ որ համապատասխանում է միայն Կերտէ Մեծի պատմութեան՝ պատմուած արդի Գ. գպրութիւնից սկսած:

20ՐԻՐՈՐԳ. Առաջին գլխի ցուցումը միջին պատմութեան մասին սխալ են հասկացել քննադատներն ու Հ Մատիկեան: Միջին պատմութեան Արգարը նրանք համարում են Թադէոսից՝ այն է Արգարի զրոյցից, բայց սխալում են: Առաջին գլխի վերնագրի մէջ Միջին պատմութեան համար գրուած է. «Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ յերկիրն Հայաստան աշխարհին. կանոնք ժամանակագիր մասնեից», «նոյն վերնագիրը ցանկի մէջ տարբեր խմբագրութեանմ հանդերձ պահել է « յետ քարոզութեանն » բառերը.

«Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ յերկիրն Հայաստան աշխարհին որդոյ Թորգոմայ», Ուրիշ անգամ պիտի ցոյց տանք որ Փաւստոսի ընագրի մէջ բացակայել է վերնագրերի ցանկը եւ նոյն իսկ որեւէ վերնագիր պատմութեան ընթացքում չի եղել, այլ բոլորը յետին խմբագրութեան գործն է: Աերոյիչակ՝ առաջին գլխի վերնագրի տարբեր խմբագրութիւններից, որ Փաւստոսի յետնագրեան խմբագրողի ուրեմն եւ առաջին գլխի հեղինակի գրչի գործն է, երեւում է, որ միջին պատմութիւնը իր մէջ չի ամփոփում առաքելական աւանդութիւնը, այլ միայն այդ աւանդութիւնից գլխին Այդ վերահաստատում է առաջին գլխի հեղինակը այդ գլխի վերջին նախադասութիւնով եւ ամբողջ երկրորդ գլխով, որը միջին պատմութեան մի մասնաւոր ամփոփումն է. ահա այդ նախադասութիւնը. « Զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանս ընդհատ երեւեսցի հուն մի, նշանակեցաք՝ զոր օրինակ աղես մի կարգուած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան՝ այս ինչ, որ ինչ յետ այսորիկ կարգի, աստ պատմի աստէն առ սմին», եւ իսկոյն երկրորդ գլուխը իրեւ միջին շրջանի սկիզբն՝ յիշում է կցկտար խմբագրութեամբ Գրիգոր Առաւորչին, Տրգատին եւ Արիստակէսին: Այստեղ բացակայում են Թադէոսի, Սանաբուկի, Աբգարի, Բարդուղիմէոսի անուններն, այսինքն այն բոլորը ինչ որ նախ քան Գր. Առաւորչիը յայտնի է եւ ինչ որ կազմում էր քննադատների հասկացած միջին պատմութիւնը: Ուրեմն Առաջին գրքի հեղինակը գրել է մի պատմութիւն, որը վերաբերում է նախալուսաւորչեան շրջանին եւ ոչ նախաքրիստոնէական շրջանին, ինչպէս Հ. Մատիկեան եւ ուրիշներն են ներմագրել: Այդ սխալի հիմքը, ճիշդ է, նոյնպէս առաջին գլխի մէջ է, ուր երկրորդ իմաստով խմբագրական ձեւը նշանակում է թէ Թադէոսից սկսած եւ թէ Թադէոսից յետոյ, բայց այդ երկրորդութեան գե՛մ խօսում է, ինչպէս ասացինք, նոյն գլխի վերնագիրը եւ մանաւանդ երկրորդ գլխի բովանդակութիւնը: Ահա այդ երկրորդ խմբագրութիւնը՝ «ի քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ եւ նորուն յեկից եւ ի մարտիրոսութեանն միշտեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ հանգրասանն եւ յառաքելասպան Սանաբուկոյ արքայէ միշտեւ յակամայ հնազանդելն հաւա-

1 Աստ սեղ. հրատարակութիւններն ունեն վերջական:

առցն եւ ի նորուն Հանգստեան Արքային Տրդատայ այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան: ԿԻՆԳԵՐՈՐԳ. Աերոյելեալ երկզիմի ձեւը պահել եւ մի վկայութիւն այն շրջանի մասին, թէ երբ եւ կատարուած խմբաւորութիւնը: Այդ ստղերի մէջ երկու կերպ, քաղաքական եւ եկեղեցական որոշումն կայ շրջանների մասին. եկեղեցական որոշումը յիշուում են Թագէտի եւ Լուսաւորչի անունները, իսկ քաղաքական որոշումը ոչ թէ Արգար եւ Յրդատ՝ ինչպէս Տամարիտ եւ եկեղեցականին, այլ Սանատուրուկ եւ Տրդատ: Այս ցուցումը ինքեան անհասկանալի կը ձեար, եթէ նկատի չառնէիր Կարրիերի «Արգարի Ջրոյց», որով պարզուած է որ Հայոց առաքելական շրջանի պատմութիւնը մի շարք զարգացման շրջաններ եւ ունեցել, մերթ մէկ կամ միւս առաքելի, եւ մերթ մէկ կամ միւս թագաւորի անուն շուրջը խտացնելով աւանդութիւնը: Փաստաստի առաջին գլխի մէջ Սանատուրուկի անունն Հանդիպելը փոխանակ մարգարէ՝ այդպիսի զարգացման շրջաններից մէկի ճեպարդն եւ Հանդիսանում, որով Փաստաստի խմբագրութեան ժամանակը գէթ սնտուար կերպով կը նպաստուէր բանասիրութիւնը որոշել, եթէ ի նկատի առնուած լինէր այդ հանգամանքը: Այդ հանգամանքը միտք չէ: Փաստաստի երկրորդ գլուխը, որ ամփոփումն եւ միջին պատմութեան մասին, եւ որտ պիտի ունենար արդի Ագաթանգեղոսի եւ Ջննորի յիշատակարանների հետ մերձաւոր կապ, այդ երկրորդ գլուխը իր վերջին ստղերի մէջ յիշում է Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Արիստակէսի մարմինների ամփոփումն Թորգանում եւ Թիւ Աւանում: Ուրիշ տեղեր Փաստաստի պատմութեան մէջ յիշուած է Թորգանն՝ իբրեւ Լուսաւորչի հանգստատեղին՝ Արթմանէսի (Գ. 11) եւ Յուսիկի (Գ. 12) մաս. հուան եւ Դանիելի ճգնութեան առիթով (Գ. 14), Բայց Ագաթանգեղոսի մէջ չիշուում Թորգանը իբրեւ Լուսաւորչի հանգստատեղին եւ լուծ եւ Լուսաւորչի մահուան եւ թաղման մասին: Լուսաւորչի նշխարների գիւտի յետագարեան աւանդութիւնը չէ միայն այդ երեւոյթի պատճառը. կայ նաեւ աւելի հիմնական հարց. Արոց նշխարների պաշտամունքը միջին դարերու մեայրայեղ չափերի հասաւ, բայց գլխաւորապէս պատկերամարտութեան շրջանում այդ պաշտամունքի դէմ գրականութիւնը հարստացաւ: Դանիելի ասորւոյն պատմութիւնը այդպիսի գրականութեան արձագանքն է. Լուսաւորչի,

Արիստակէսի, Արթմանէսի եւ Յրդատի ոսկորների պաշտաման հարցը խոհեմութեամբ լուծվեան տալուց եւ հողի տակ թաղուած լինելը արձանագրելուց յետոյ, Փաստաստի պատմութեան խմբագրողը Դանիելի ասորի նշխարների առիթով համարձակօրէն դաւանաբանական-նշխարապաշտական հարցը եւ յարուցանում եւ լուծում է: Դանիելին «Ճգնած ի փոք եղեալ՝ խեղդամահ, անեւրց յետոյ, «բարձին զմարմին նորա բազմութիւն մարդկան, որը տեղեակ էին նմա, եւ գիտէին զնա. եւ կանցան մեծարիչ զնա ընդ ոսկերս սուրբ վկայինք Բրիտաստի: Ապա ինքն յայտնեալ երեւեցաւ առն սրբոյ աշակերտին իւրում, որոյ անուն կոչէր Եպիփան, զի մի ի պատիւ առցեն զսկերս նորա իբրեւ զայլոցն. այլ տարցին ի տեղին ուր ինքն հրամայեաց եւ ծածկեցան ընդ հողով: Ջի այսպէս յայտնեալ բարաւոցեան նոցա. — զի եթէ տէրունական Մարմինն, ասէ, ի գերեզմանի ծածկեցաւ աւուրս երկուս մինչեւ ցօրն երբորդ՝ յորում յարեաւ առ Հայր իւր, ճրջան եւս առաւել պարտ է մերուն Հողեղին մարմին ընդ հողով ծածկել: Ապա բարձին զմարմին նորա սուրբ սիրելիք եւր աշակերտք... եւ ընդ նոսա պաշտօնեայք բանակին եւ զնացին տարան եղին զմարմինն ի տեղոյն՝ ուր յառաջադոյն էր կայեանք իցկանն իւրոյ յերկրին Յարուն, որ էր մայր եկեղեցեացն Հայոց, եւ այլն (Գ. 14):

Փաստաստը խմբագրողի այս պատկերամարտական պրոպագանդը անբաժան ներքին շարժապուշի այն ինսամուտ շեշտի հետ, որով նա Լուսաւորչի եւ իր որդոց «զսկերսն», հանուցանելու եւ միայն նրանց յիշատակը կատարելու պատմութիւնն է արել Գ. 2, 11, 12 եւ 14 մէջ:

ԱԵՑԵՐՈՐԳ. Այդ յետագարեան խմբագրութեան շրջանն է մասնաշում առաջին գլխի մի ուրիշ ցուցումը. ո՞վ կարգայ Փաստաստի այդ առաջին գլուխը, նա իսկոյն կը տեսնի, որ նրա հեղինակի ժամանակ Հայոց պատմական գրականութիւնը աղքատ չէր, մինչեւ անգամ հարուստ էր. բազմաթիւ շրջաններ, ինչպէս են Թագէտ, Սանատուրուկ, Գրիգոր, Տրդատ, «Արքա Լատաց եւ հակառակ ընդդիմակք այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան, որ միջին ինչ եղեւ, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցան»: Հայր Մատիկանը Փաստաստի նախնական պատմութիւնը համարում է Ե. դարու մէջ գրուած էջ 9, իսկ ապա էջ 28 այլապէս «Փաստաստի պատմութեան նախնականը» ուրիշ լեզու աւելլալուն՝ մեր ցայժմ ըստծները այնչափ վճռական չեն, որ կարենանք

1 Արգար անունը Փաստաստ ոչ մի անգամ չի յիշում:

Ռ. Մակար. Ռ. 20-24-26:

Սերևու նախըր-
գանք, 1861,
էջ 42-3:

Հաղար Փարպեցի
Տիկի, 1904,
3-3, 5:

ակազ քնդ ամե-
նայն տիգերո
զըքեզ տանարն
վերտոնն շինել
կամ գնեծ քա-
ղաքն ամենայնէ
յամենայնէ յա-
ղատութիւն հա-
սանել, կամ զի
ամենայն քաղ-
ցրութեամբ հե-
զութեամբ խա-
ղաղութեամբ
Տեսան Աստուծոյ
քնդ մեզ համ յի-
նել: —

Հանն հաստայ
եւ զքեցեղ իր-
նեւ զքրտն աւ-
զմանու միայն
խանձն Աստու-
ածային բանին
զոգչեա թէ ա-
ռաջի աչաց իսկ
ակնանտես զէմ
յանգիման տե-
սանելով զ'ի վե-
րուստ առաքեալ
նոցա զգրտակն
Վասն որոյ աբ-
համոհեալ
զման էւ առա-
ւել լաւ համե-
րեալ տեսանել
ի վերայ Աստու-
ածային պղը-
տային: Եթէ որ-
պէս ի վերայ նո-
ցա էին զաւրբն
պարտիկ սաստիկ
բանութեամբ եւ
կամ որպէս ի
զիմի հարեալ՝
զեւրեանց կա-
տարեցին զնա-
հաստակութիւն
իւ կամ որպէս
ի ձեռս հեթան-
ոսաց ըմբռնեալ
սուրբ վկայքն
Քրիստոսի՝ կա-
տարեցին զնա-
հաստակութիւն
իւրեանց յԱզր
Եւզբ մերձ ի
Նիւշապուհ քա-
ղաքի: Ի սեղ-
ւոյն որ կայի
թեւարբունի: —

զորուն խոսքու-
մա՛ նենգաւոր
խարէութեամբ
զմանու միայն
հեռէ զաշխարհիս
Հայոց ի ձեռս
թագաւորու-
թեան օտարի,
զիսխուցանել
զմանութեան
խոսքու յասա-
րութիւն առ ի
յարգութեան զհը-
մայարար մեւան-
գամ զգարն Տըր-
գասոց եւ զտղ-
թիզ մարտի ու-
նեղ զեւրոյն ըզ
նախնեանց քա-
ղաքար զմագա-
ւորութիւնն
զիմին առ նո
որոյն Գրիգորի՝
զնչեա պաշտաման
տեղն, զնահա-
տակութիւն նո-
րին սրբոյն: Եւ
թէ սրպէս տա-
տաւ անպատու մն
եւ անբաւ բա-
ղամ շարարա-
նայն զանկա-
նութիւն Քրիս-
տոսի, որ ցուցաւ
ի վերայ սրբոյն,
ի հեթանոսն զեւ
եւս մխրեալ
մարգկան: զհամ-
բեւութիւն տե-
ւաղութեան այն
Համբան ի վերա-
պին, ըստ կան-
խազեա տեսե-
սութեանն վեր-
նայն, որ պահեր
զնահաստակն ի
զորմն Հայոց
զեկս սուրբ կու-
սանայն ի զորմն
Հաւովայեւոց
քաղաքն (եւ այն
անշնչատա) —

Ռ. Մակար. Ռ. 20 24-26:

Սերևու նախըր-
գանք, 1861,
էջ 42-3:

Հաղար Փարպեցի
Տիկի, 1904,
2 3, 5:

ւայ ի ՚իկզ գր: իս
գարութեան ցու-
ցեալ է, —

պատմութիւնն:
Բայց —

տունն եւ ան-
սխալ կարգադրու-
թեանն պատ-
մնաց մեզ կարանի
այրն Աստուծոյ
սուրբն Ազա-
թանգերոս: . . .

— Ջոյս Կիւնիսի —
Էստատոս ի 4
Իւ-իւ հր: Կրտ-
իւ իւր ի իւրեւ
ցոյցանել:

— Ջոյս Կիւ-
նի՝ որ ի Պերո-
զի ժամանակն ե-
զեալ շարտ թիւն
եւ զառ ի խոս-
րովայ զազըս-
տամբութիւնն
զիւարդանայ եւ
զպատմութեան
զիւարդանայ
րեին ի յՈր-
միզիէն: զման
Որմիզիւն: Եւ
զմագաւորն
խոսքովայ, զմա-
հըն Մարկայ եւ
զմագաւորն
Փակասայ, զառ-
նուն Եզդիտար-
ոսի, զիտարածն

— Առաւել եւս
զայս ի զեղ եւ
պատշաճ հեղա-
րեցաւ ինացեալ
տեղեղ պատմու-
թեան իկրկորդ
զրջանակցուցա-
նել յառաջ եւ
զրել յայնչհատ-
ղեղեալ յայնչհատ-
հիս Հայոց: Բա-
ղամ զգուշու-
թեամբ զրել եւ
կարգել մի ըստ
պիմի զամենայն
զհնգեւորացն զա-
ռաքեալութիւնս

Այս բոլոր նմանութիւնները, որոնք պատ-
մագրողներ իրենց արձանագրեցին հետքերն են,
Փաստոսի պատմութեան խմբագրողը ամիւ-
սեալ է այսպէս — Գ. զգր. գլ. Ա. « Ի քարո-
ղութեանն Բաղէրոսի առաքելոյ եւ նորուն յեղից
եւ ի մարտիրոսութեանն մինչեւ ի կատարու մն
վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ Հանն

— Պրակ Ա.
էջ 2) որոսի զնա-
զի ի կրթման
իւրեւ . . . կար-
գել մի ըստ միմե-
զեւր եւ զգրծոս,
զբազմայեղանակ
տիպմանս Հայ-
հուն բազմա-
թեանն ազգաց,
զայս զարու մն
պատմութեանն
զայս պատմութեանն
Յունաց յԱզր-
պատական, զառ-
եւ զաւար եւ
զարածն ընդ փոյ-
տակարան (եւ
Վլքան Մարկոս
այն անշնչատա)

— Առաւել եւս
զայս ի զեղ եւ
պատշաճ հեղա-
րեցաւ ինացեալ
տեղեղ պատմու-
թեան իկրկորդ
զրջանակցուցա-
նել յառաջ եւ
զրել յայնչհատ-
ղեղեալ յայնչհատ-
հիս Հայոց: Բա-
ղամ զգուշու-
թեամբ զրել եւ
կարգել մի ըստ
պիմի զամենայն
զհնգեւորացն զա-
ռաքեալութիւնս
եւ զարանց քա-
ղաց զԱստուծոյ
սուրբն Ա.
էջ 2) որոսի զնա-
զի ի կրթման
իւրեւ . . . կար-
գել մի ըստ միմե-
զեւր եւ զգրծոս,
զբազմայեղանակ
տիպմանս Հայ-
հուն բազմա-
թեանն ազգաց,
զայս զարու մն
պատմութեանն
զայս պատմութեանն
Յունաց յԱզր-
պատական, զառ-
եւ զաւար եւ
զարածն ընդ փոյ-
տակարան (եւ
Վլքան Մարկոս
այն անշնչատա)

— Ջոյս Կիւ-
նի՝ որ ի Պերո-
զի ժամանակն ե-
զեալ շարտ թիւն
եւ զառ ի խոս-
րովայ զազըս-
տամբութիւնն
զիւարդանայ եւ
զպատմութեան
զիւարդանայ
րեին ի յՈր-
միզիէն: զման
Որմիզիւն: Եւ
զմագաւորն
խոսքովայ, զմա-
հըն Մարկայ եւ
զմագաւորն
Փակասայ, զառ-
նուն Եզդիտար-
ոսի, զիտարածն

— Ա. ի քար-
ղութեանն Բաղ-
էրոսի առաքելոյ
եւ նորուն յեղից
եւ ի մարտիրոս-
ութեանն մինչեւ
ի կատարու մն
վարդապետու-
թեանն Գրիգորի
եւ իւրոյ Հանն

— Ջոյս Կիւ-
նի՝ որ ի Պերո-
զի ժամանակն ե-
զեալ շարտ թիւն
եւ զառ ի խոս-
րովայ զազըս-
տամբութիւնն
զիւարդանայ եւ
զպատմութեան
զիւարդանայ
րեին ի յՈր-
միզիէն: զման
Որմիզիւն: Եւ
զմագաւորն
խոսքովայ, զմա-
հըն Մարկայ եւ
զմագաւորն
Փակասայ, զառ-
նուն Եզդիտար-
ոսի, զիտարածն

գրտեան եւ յառաքելասպան Մանատրիկ պր-
քայէն մինչեւ յակամայ Հնազանդեցն Հաւա-
սոցն եւ ի նորուն Հանգստեան արքային ՅԸՐ-
դասուր զանցեալ իրացն զառաջնոյն զվարսն
լաւացն եւ որ զնոցուն Հակառակ ընդդիմակաց
— այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան: Բայց
եւ մէք ի մերում աստ եղաք փոքր ի շատէ ի
կարգի պատմութեան, ոչ զանց արարեալ թո-
ղաք վան պատշաճ իրաց կարգին,;

Այս կերպ ահա շորս պատմիչները իրենց
նախորդ շրջանների մասին խօսելուց եւ իրենց
պատմութեան սկիզբը մտակերպ ձեւերով նա-
խորդ պատմութեան Հետ շաղկապելուց յետոյ,
նրանք բոլորը նոյնպէս միակերպ զբաղւում են
իրենց աշխատութեան գծաւորութեան, ստու-
գութեան, ամփոփման խնդիրներով եւ ընդու-
կան փոխառմամբ կրկնում են իրար մտքերը, որ
երեւում է Հետեւեալ Համեմատութիւններէց,
ուր անմասն չէ Հանդիսանամ նաեւ Ազգածան-
դեղոսի յառաջաբանը: Դախ ամփոփման խնդիրը.

Ռ. Մակար. Բ. Սերբոս 1851, Փաւստոս Գ. Ա.
24, 29, 33: էջ 44, 1:

Չայս ամենայն ջանաջուրք ի մի
զուրկն Տրոփատու-
կէս իւր ի լորեն-
յուցեցնել: Չճշը-
շիւն եւ զճճար-
տեին զայն առաջ-
նոյն թողաք: Վէ-
յիւն ի — Վէ-յիւն
ն — Վէ-յիւն բան
ի համար իցան-
յանիկ շայն փոք
բանբան իցան-
ուր պարտի:

Չայս ամենայն
կամեցայ ի ձեռն
զրոյս պարտի
գրեցան: Բայց եւ
մէք ի մերում աստ
վիպասանել:
Յուցից հա-
ուրից զար-
գեաց ժամանա-
կաց զազոթոց
վերաբերութեան
զամս եւ զա-
ուրոց Հինգ թա-
գաւորացն յիշա-
տակելով:

Այս ամենայն
ի ձեռն այլոցն
գրեցան: Բայց եւ
մէք ի մերում աստ
եղաք փոքր ի շատէ
ի կարգի պատմու-
թեան:

Եւ այս անազո-
րոյն մտաց է,
զճառս մատենին
յառաջադոյն եր-
կայեան, եւ զմա-
տեանն ի իւրեւն
համար լորեա-
ուր պարտի:

Երկրորդ՝ աշխատութեան գծու արութիւներ.

Ռ. Մակար. Բ. 27: Սերբոս 1851, Ազգածանգ. Թիֆլ.
էջ 1: 1852, էջ 10-11:

Եւ մեզ որ եւ եղեւ ոչ Հարկ վտանգի
զաշխատութիւնս ի լորեալսն պի-
զայս յանձն ա- րուց վարժ իս-
այլոյիսն վն լու-

է ձմեռ. խոր. Բ. կէ, կարճ ի կարճ իմ անցանե-
լով անը շարտուղարն Յրատու Ազգածանգեաց փոքր
ի շատէ պատմ զմահն Արտանայ:

Ռ. Մակար. Բ. 27: Սերբոս 1851, Ազգածանգ. Թիֆլ.
էջ 1: 1852, էջ 10-11:

ապք վան հա- լու էն սորո-
մաւստանսն մի էրէլ ժամանակ
գիւրին ինչ էն եւ զնախնի զա-
հարսիցի, կամ րացն ձեռնարկե-
սակու տրուց եւ լով գրովն վի-
որսնիւնց ար- պատմութիւն:
ժանի: Աստու բազմացն հաճու-
թեանս իս յայն
արուց:

Ինչ եթէ կամք
նը յօտարեցաք
հաւանել: Չայս
էն յայն իւր-
անկեալ ի վաճա-
ւապանութիւն
բանից, ի ինդեր
եղեալ եւ իս-
չնիս ի մէջ բե-
րեալ զկարգ
պատմութեան:

Այս Համեմատութիւնը երկու նշանակու-
թիւնս եւս ունի. նախ՝ նկատուել է սովորարեան
‘յանձն առաքն, զարձեւ է ցեխադարեան
‘ձեռնարկելէն, եւ երկրորդ՝ արգելում է
Մի Հրգասանանի ենթագրութիւնը թէ Սերբոսի
զանտարագրել բառը, որ Հ. Մատիկեանը
նշանակում է = զանաւոր գրեալ, իսկպպէս
սուրբ գրքի ‘ջան, բառի եղծումն է ստորա-
գրել բառին կցմամբ (Սերբոս 1851, էջ 15):
Մակարայեցոց այս գլխի մէջ ջան բառը Տան-
դիպում է Հետեւեալ անգամները — 24 ‘Չայս
ամենայն Տրոփատուկիս ջանացուք ի մի զլուս
Տրոփատուկիս կարճ ի կարճոյ ցուցանելը:
27 ‘Մի՛ գիւրին ինչ ջան համարիչը:
28 ‘Վասն բազմացն հաճութեան ջանս յանձն
առաքն: Այս յաճախակի՛ մի սերմը Սերբոսածի
մէջ երիցս կրկնութիւնը բնականօրէն ազդել է
Անանուի խմբագրողի վրայ, իսկ Ազգածանգե-
ղոսի եւ Անանուի կապը պարզ է:

Երրորդ՝ աշխատութեան ստուգութիւնը.

Ռ. Մակար. Բ. 29, 31: Ղազար 1904, Տիւն. 2/21,
3/30:

Չէրտն իւր զիւրտն վաթ . . . յանուլ ի-
զայն առաջնոյն թողաք: յարչէ կարգաւորութեան
Հարցանելն եւ փորձելն եւ առաջին զոցն:
ժննելն եւ զհետ փորձելն կարծեցին ստեղծ բանը
ճշմարտութեան բանիցն եւ ինչ ոչ յարմար եւ գի-
ղապարտ: որդէս առաջնոյն
գիտութեան մի վեր բե- ճէրտութեան Ազգա-
րեւ — որ առաջնորդ եղեւ թանգեղան կողեցելոյ:
այնք զգրութեանց ի նմա-
նէ խնդրել է:

‘ Ջան վտանգն բառախմբի արտածութիւնները
սեւ Նարայր Բիւլ. կարեւ. . . էջ 174-176:

Զորքորդ՝ պատկերաւոր արտայայտութիւնը Մակարայեցի գրքերէն անցել է Փաստասիրն.

Բ. Մակար. Բ. 30: Փաստասիր Գ. 1:

Չկարճատ բանն է Բայց զի մի է միջի մերջ
համատ կարչոցանել
զայն մը ոչ զանդազեցոց,
նկողմ վան հասարակաց
շինութեան ազարանից՝
բազմաց զգործ բաժանեալ,
բայց սկիզբն եւ կատարածն
շինուածոցն է բուն ճար-
տարագետ անգը հայրի այլ
ծեփիւն եւ գունեւն եւ
արհեստն եւ նկարիւն՝ այն
է զարգարիչ անգը հայրի,
Սշնդի եւ մերս. հարցա-
նելն եւ փորձելն եւ այլն:

Ի այն զի մի է միջի մերջ
զատմութեանս ինչհատ
երեւոցի հուն մի, նշու-
անկիցար չը որիւն աղիւս-
մի կարգիւն է մէջ որմնի
շինուածոց, ի կատարու մե
բովանդակութեան եւ այլն
(Մակարայեցի գրքէն . . .
արձգէ եւ Փաստասիր շը
որիւն առաւածընէրը իբր
սովորութեան համո. կո-
րեւնի, Այսթանգիւրի,
Եւթարի, Բիւզանդի, եւ
Մակարայեցից չետ, տեւ
Ն. Բիւզանդ, Կորինս . . .
էջ 46-50):

Հինգերորդ՝ լեզուական կրկնութիւնները
բացի վերեւի համեմատութիւնների մէջ հան-
դիպաններինց.

Բ. Մակար Բ.

Բ. 33. Արդ մտք սկիզբն փոքրանքն
արտայայտ բանիցդ պատմել:
Փոքրանքն՝ Այս ինչ որ
ինչ յետ այտորի կարգի
մտք պատմի մտքն առ
մին.

Բ. 33. Արդ մտք սկիզբն խոստումն
արտայայտ բանիցդ պատմել
խոստումն:
Խոստումն խոստումն
խոստացւոյն, Զորքորդ,
Հինգերորդ եւ Սեփերորդ
խոստարանութիւնս.
Թու Սեփ ի շեփերդ
գրուագի խոստարանեալ
պատմութեանն Մովսէփի
խորենացուն (էջ 76, Պե-
տերք. 1887):

Բ. 23 եւ 28. Վասն բազման
հանութեան լան յանն առար: Տեան
Ատուծոց ընդ մը հոմ
լինել:
Ղուշ՝ Այլն Փաստասիր
այնպիսի ինչ արգիւր ան-
հայն յազաց բան կար-
գէր է պատմութեան իւ-
րում (1904, Տիփ. 4/29):

Բ. 33. Արդ մտքն իլիւս
արտայայտ բանիցդ պատմել
խոստացւոյն, այս-
լափ ինչ զարեմտ յա-
րմէն անգը:
Սեփեր՝ Բայց եւ նախ
ամեն զինչ յազաց ար-
ջայ եւ յարի այլն սխոյ
տակ. նախ զնախնեացի
պատմութիւնս անտի եղև
սկիզբն ամենայն երկրի շին-
ուածոց լրմանց եւ անտի
ի այն պատմաստից յա-
րու զընտցակարգութեան
զկես հակադասացն (1851,
Պոլսի 2):

Է ներքին հարցն Հեռագիրը ՌԳ. 29 շորքորդ
գործութեան խոստումնութիւնն բարձր անդ ան խոստա-
քանութիւն:

Բ. Մակար. ԺԵ 38 39: Դավար պատմագիրը Հայոց 1904, Տիփ. 2/16-19:

Եւ գրեւ զայն ամենայն
մինչև զոր սկզբն մարդ-
պատմութեանն Հայոց Վա-
հանջ Մամիկոնէր տես-
աբն եւ մծիկ զգալարին
Հայոց եւ մարդանի. եւ
զարգարեալ հոմագոցն յան-
տուկ զան վաստակագիր
պատմութեանց պայքիկ:

Բ. Մակար. ԺԳ 23-24: Փաստասիր, խոստարանու-
թիւն նախագիտել:

Եւ եւ այլ ինչ բանց ար
կցեն զԵրզնանն վան
Տարի գործարան իմ
այլա Վախագոց, իմ ի-
նուածոց պարագայ կամ
գործի բարեւնս —
այն ամենայն գրեալ է
ի մտաւան զահայեցի,
յորմէ հետէ կեաց նա
ճահանայագետ զինչ հոր
իւրց:

Բ. Մակար. Բ. 25-27: Ազաթանգիւրո 1882,
Թիփ., էջ 15:

Եւ հայցեցաք մէջ է
խուան մեծութիւն համա-
բոյ բանից եւ որ ինքս
ծանրութիւն թուիցի,
որ կամիցին փեւ է բուն
Տարիցոց. այդքէն է զդին
թուալի վան թանու-
րութեան հիւթոյ իս-
րութիւն բանիցդ. հոգա-
ցար մը ամեն ընթեր-
ցանկեան զբոսանս է-
րանայն՝ յիշատակ տա-
նանց աշխատութեան եւ
ամենեցուն անգց անա-
բատութեան:

Հայոց խոսնագրական յիշատակարաններին
փոխադարձ ազգման նմունքներից, որոնք խմբա-
գրական գործի վկան են.

Փաստասիր Գ. ա. Դավար 1904, Տիփ.
էջ 3/32 եւ 6/11:

Ե. Բայց եւ մք է մերում
աստ եզար փոքր ի շտե
ի կարգի պատմութեան,
ոչ զանց արարեալ թու-
լաք վան գործի ինչ
տիփի:
Յերկուացեալ հարկաւ
որն յանն զայնպիսի ու-
պարա ի բնութեան Քիւզան-
գացուն ունիցլ: Սա (ուս-
հան) . . . առաւել էւս
զայս (պատմագրի) ի դեգ
պարա համարեցաւ:

Փաստոս Գ. 1: Դազար 1904, Ազաթ. 1882, Տփիս. էջ 397 (վարդապետութիւնից).

Բ. Զանցեալ ի- Գրեւել եւ կար- Առաւել եւս րացն զուսուցիչ գեղ մի ըստ միոյն զորինակս տու- շուրս լուսոյն զամենայն զհո- եալ համբերու- եւ որ զնոցուն գեւորացն զա- թեանցն եւ այ- հակառակ ընդ- ուսքիւնութիւնս լոցն եւս սարին պիտակաց այն եւ դարանց քա- թղթովք՝ շուռե- ամենայն ի ձեռն քայլ զուսու- նոց լուսն իբրեւ այլոցն գրեցան: Բէ՛նն, Որպէս զի կազարար արկա- զհագեւորացն նէին, թէ օրի- ղբով լուսն լու- նակ առէք, եզ- եալ բազմու- բարք, զերկայն- թեան ժողովը- մտու թիւն մար- գոցն, նմանողք զարեկցն:

Փաստոս Գ. 1: Դազար 1904, Ազաթ. 1882, Տփիս. էջ 397 (վարդապետութիւնից):

Իննել ցանկաս- ցին մարդիկ Կըզ- նու թեանց նու- ցա:

Փաստոս նախագիտելի Ազաթանք. 1882, էջ 10: Եւ Գ. 1:

Ի. Այսինքն կարգ ուշելոց Ստեփանց մեզ . . . հրա- ելուց: Զուշուր էլուց շու- ման թագաւորաց եւ ի ուսուցիչ վարսն լուսացն մեզ հարկ պահանջել զու- . . . այն ամենայն ի ձեռն յեւ իւրոց զիւրս մա- այլոցն գրեցան: տննագրել:

(Ըրբ-ն-իւնէ) Գ. Տէր-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ԳԻՈՆՆԵՍԻՈՍԻ Ե ՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՐԻՍՊԱԳԱՑՅԻՈՅ* Գ

ՈՐ ԷՐ ՈՐԳԻ ՍՈՒՐՏՏԵՑ ԳԼԾՈՐՈՐԻ ԱԹԵՆԵՅԻՈՅ, ՈՐ ԿՈՅԻ ԻՐՏՏԵՍՏՐԵՑ ԶԵՂԱԸ

Ա. Պատմեաց մեզ յաղագս անձին իւրոյ երանելին Դիոնեսիոս եւ ստէ.

Ես, եղբարք, իմաստասիրութեան սիրող՝ Դիոնեսիոս, որդի Սոկրատայ զլիաւորի եւ փառաւորի Աթինացոց, յորովայնէ մօր իմոյ նուիրեալ ի ծնողաց իմոց ի զնուսն եւ ի զոհ իշխանին զիւսոց: Եւ իբրեւ եղէ եւթնամայ՝ մատուցին զիս ծնողքն իմ ի 5 տաճարն յայն, որ է իշխանին զիւսաց աստուածոցն, որպէս զի կատարեսցն զնուէրն իւրեանց զնամամն իմով: Բայց քահանայքն որ պահէին զիշխանն զիւսոց, իբրեւ տեսին զվայելութիւն զեղոյ իմոյ, եւ զտղայութիւն անձին իմոյ, ողորմեցան ինձ յոյժ. եւ ստին ցճնողսն իմ.՝ «Համբերութիւն լուսագոյն է ձեզ, որպէս զի մի մեռցի մանուկս այս, այլ եղիցի սա կենդանի, եւ պաշտեաց զաստուածան զամենայն աւուրս կենաց 10 իւրոց. արդ լուարուք զըսնս մեր, եւ փորձեցէք զմանուկս զայս. զի այսպէս հաճոյ է աստուածոցն եւ իշխանացն նոցա, որպէս զի եղիցի զա ի պաշտաման նոցա, քանզի հրաման է:» Ոսկ ծնողքն իմ՝ յորժամ լուսն զհրամանն զայն ի նոցանէ, յոյժ ուրախ

Իսթ-իւն: «Սրբոյն Դիոնեսիոսի եպիսկոպոսի որ էր որդի Սոկրատայ զլիաւոր աթե- նացոյ որ կոչէ իմաստասիրաց քաղաքն. Եւ «Կենաց Դիոնեսիոսի որդւոյ Սոկրատայ եւ զլիաւորի աթենացոց, որ կոչէ քաղաք իմաստասիրացն չ. Ա. «պատմութիւն սրբոյն Դիոնեսիոսի յաղագս ծննդեանն եւ անգեանն եւ քաղաքավարութեանն եւ իմաստութեան, աշակերտի Պողոսի չ. Ե. «Պատմութիւն յաղագս Դիոնեսիոսի եպիսկոպոսի որ էր որդի Ակրատայ (sic) զլիաւորին Աթենացոց քաղաքին՝ չաւառնորդ էջԲ. Թ. 883, ձա (լուս կարիքեան Յուցակի, էջ 60):

Ա. 1. եւ ստէ՛ այսպէս Ե պատմեաց յաղագս անձին իւրոյ եւ ստէ. չ. Ա. վէ՛ չ. Ե. պատմեացուք յաղագս անձին իւրոյ վար. Յուց. Թ. 888: — 2. Ես, եղբարք, ստէ՛ Ե. Դիոն Դիոնեսիոս ԱԵ, սիրող Ա վէ՛ Ե: որդի վէ՛ Ա որ եւ զլիաւոր եւ փառաւոր Ե: — 3. յորովայնի Ա Դիոն ծնողք, ծնողաց Ե իմոյ վէ՛ Ե: — 3-4. ի (զինուսն եւ) ի (զոհ) վէ՛ ԱԵ: — 5. իշխանն աստուածոցն Ե զնուէրն Ե: — Ե որ պաշտէին զիշխանն աստուա- ծոցն: — 7. յոյժ՛ յաւեժ Ե: — 8. համբերութեամբ Ե: — 9. սա՛ զա Ե: — 10. արդ լ. մեզ եւ փ. զմանուկը զի այսպէս . . . — 12. հրամանն է՛ նման է ԱԵ յորժամ լ. զայն

* Հմմտ. «Հանդէս Ամն», 1913, էջ 641: